

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.068>
УДК 329.14(477.51)“19”

Олександр ФЕДЬКОВ

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін,
Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна)
san.fedkov@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

КРИЗА ІМПЕРІЇ: УГРУПОВАННЯ О. САВИЦЬКОГО, СУСПІЛЬСТВО І ВЛАДА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Мета — проаналізувати трансформацію бойової дружини есерів-максималістів під проводом О. Савицького в політико-кримінальне угруповання, з'ясувати ставлення суспільства до нього та виявити проблеми і труднощі в діяльності органів державної влади Російської імперії в боротьбі з цим явищем. Методологія ґрунтується на принципах історизму та структурності, поєднанні мікро- й макроаналізу, коли на локальному рівні розглядаються історичні фактори, які відбивають загальні тенденції епохи. **Наукова новизна.** Вперше на регіональному рівні простежено процес радикалізації соціалістичного руху в Російській імперії наприкінці революції 1905—1907 рр. та в період політичної реакції, перехід бойової дружини соціал-демократів в організацію есерів-максималістів із подальшою еволюцією в політико-кримінальне угруповання, в боротьбі з котрим яскраво проявилася неефективність влади. Розглянуто ставлення різних соціальних і політичних груп до терористів. **Висновки.** Охарактеризовано соціально-політичне життя в Росії наприкінці революції 1905—1907 рр. та в період політичної реакції, зокрема генезу бойової дружини соціал-демократів у збройний підрозділ есерів-максималістів і перетворення останнього на політико-кримінальну групу О. Савицького, яка орудувала в 1907—1909 рр. на території північних повітів Чернігівської, частково в Могильовській,

Цитування: Федьков О. Криза імперії: угруповання О. Савицького, суспільство і влада на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 68—87. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.068>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Смоленській, Орловській губерніях. Про кримінальний характер злочинної організації свідчили вбивства представників органів влади, заможних громадян, «експропріації» поміщиків, підприємців, священнослужителів, волосних правлінь, а також робітників, селян. Зазначено на негативному ставленні до «зграї Савицького» різних соціальних верств і політичних структур. Дослідження засвідчило слабкість та неефективність органів влади, нездатність їх протидіяти навіть невеликим антидержавним й асоціальним формуванням, що стало ознакою серйозних кризових явищ, які призведуть до падіння самодержавства в 1917 р.

Ключові слова: *Олександр Савицький, есери-максималісти, політико-кримінальне угруповання, революційний рух, Чернігівська губернія, Російська імперія.*

Питання про ефективність органів влади самодержавства — наукова проблема, яка стосується не лише минулого Російської імперії, але й має значення для розуміння сучасних авторитарних режимів. Попри демонстративну могутність, автократія в багатьох аспектах залишається вразливою. Тому дослідження взаємин влади та суспільства, зокрема найбільш радикальних його представників, може мати важливе значення для розуміння сили / слабкості таких режимів.

При написанні статті ми використали архівні джерела та студії українських і зарубіжних дослідників, в яких розглядається діяльність органів державної влади Російської імперії, зокрема на рубежі ХІХ—ХХ ст. Попри те, що були очевидними перші позитивні результати політики модернізації, саме тоді, на думку Е. Каррер д'Анкос, «постало питання: що́ перед нами — видимість сили чи дійсна сила?» [1, с. 107]. Відповідь на нього шукала сама згадана історикиня, а також інші іноземні [2—6] та вітчизняні [7—9] фахівці. Аналізуючи діяльність російської імперської адміністрації, вони ставили під сумнів твердження про її високу ефективність, особливо в екстремальних ситуаціях. Низка праць уможливила з'ясувати форми та методи діяльності соціалістичних політичних організацій, що суттєво впливали на радикалізацію суспільного життя на початку ХХ ст. [10—12]. А оскільки ця стаття присвячена трикутнику: терористи — суспільство — влада, доречним стало використання дотичного дослідження [13]. У монографіях О. Кривобока, В. Савченка та О. Федькова згадується постать О. Савицького в партійно-політичному контексті початку ХХ ст. [14—16]. Зважаючи на конспіративну діяльність революціонерів, дослідники не завжди правильно ідентифікували їх партійну належність [15, с. 130]. Наприклад, А. Штирбул помилково зарахував угруповання О. Савицького до анархістів [17, с. 180—181]. Окрім того, деякі із зазначених авторів (О. Кривобок, А. Штрибул), продовжуючи традиції народницької та марксистської історіографії, різною мірою ідеалізували й захоплювалися «подвигами революціонерів». Отже на цей час немає дослідження, в якому цілісно характеризувалася б діяльність групи О. Савицького, ставлення до неї різних верств суспільства та протидія їй із боку органів влади в контексті конкретно-історичних обставин епохи.

Наприкінці революції 1905—1907 рр. у посаді Клиніці Суразького повіту Чернігівської губернії функціонувала соціал-демократична організація, яка входила до складу Української соціал-демократичної спілки (УСДС) РСДРП [18, с. 42]. Вона все більше використовувала нетипову для марксистів терористичну

тактику. Це навіть увело в оману жандармського ротмістра, який доповідав, що в ніч на 21 квітня 1907 р. він здійснив «ліквідацію місцевої “бойової демократичної дружини соціал-демократичної робітничої партії”, як вони самі себе називали, але насправді максималістів»¹. Керівницею цієї «зграї» службовець називав С. Ліфшиць². Утім усіх бойовиків, як визнав помічник начальника Чернігівського губернського жандармського управління, «нейтралізувати» не вдалося, а головні з них П. Подласов, Ф. Щекотков, І. Довбенко, А. Костаков — зникли³.

Хоча російські соціал-демократи — як більшовики, так і меншовики — не відкидали методів збройної боротьби, готувалися до повстання, створювали бойові дружини, наприкінці революції 1905—1907 рр. вони визнавали, що ще не час для таких дій. На V з'їзді РСДРП у квітні — травні 1907 р. було ухвалено резолюцію «Про партизанські виступи», в якій відповідні акції й «експропріації» засуджувалися як «шкідливі для робітничого класу та революції». Формування, «схильні до терористичної тактики», підлягали розпуску [19, с. 615—616]. Згодом конференція Північно-Чернігівського району УСДС РСДРП підтримала це рішення⁴.

Тож соціал-демократи не залишали у своїх лавах місця компромісам із прибічниками терору і грабежу («експропріацій»). Члени клинцівської соціал-демократичної бойової дружини мали або підкоритися партійній дисципліні, або перейти до організацій, котрі допускали зазначені методи. Вони обрали друге, подавшись під впливом С. Ліфшиць у ряди максималістів⁵. Це відбулося, очевидно, у травні 1907 р., про що засвідчував новий, уже максималістський «почерк». Архівні дані свідчать про належність цього угруповання до Союзу соціалістів-революціонерів-максималістів⁶.

Що привабило колишніх марксистів у цю організацію? Союз есерів-максималістів виник у жовтні 1906 р. з ініціативи найрадикальніших членів Партії соціалістів-революціонерів, до яких долучилися представники інших лівих течій [20, с. 34]. Максималісти відкидали «поміркваність» інших соціалістичних угруповань і виступали за негайний перехід до соціалізму. Їхня тактика ґрунтувалася на терористичних та партизанських методах. Об'єктами терору були представники політичного й економічного «гніту» — місцева адміністрація, поліція, поміщики, куркулі, підприємці, священнослужителі, члени волосних і сільських селянських самоврядувань, названі «урядовими ставлениками». Партія відкидала парламентаризм, легальні форми боротьби, вважаючи Державну думу засобом «гасіння революційної енергії». Для фінансування діяльності дозволялися експропрі-

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 367. Арк. 77 зв.

² Там само. Арк. 77 зв. — 78.

³ Там само. Арк. 82 зв.

⁴ Государственный архив Российской Федерации. 102 ДП ОО. 1907. Оп. 237. Д. 8, ч. 3, 2. Л. 47 об. — 48 (відповідні матеріали зібрано до 2014 р.).

⁵ ЦДАІАК України. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 367. Арк. 82 зв.

⁶ Там само. Арк. 81 зв. — 82; Спр. 1077. 27 арк.; Спр. 1078. 26 арк.; Спр. 903. Арк. 27 зв., 91; Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 149.

ріації, зокрема приватного капіталу — формально лише за згоди центрального керівництва [20, с. 39—40], однак на практиці ця згода ігнорувалася, а «екси» набули масового характеру. Максималісти відмовлялися від будь-якої легальної діяльності, що створювало передумови для трансформації їхніх осередків у політико-кримінальні угруповання.

Перші акції новоявлених максималістів відбулися у травні 1907 р.; вони вчинили експропріації в посаді Клинці та м. Сураж Суразького повіту й невдалу спробу пограбування (14 травня) пошти в м. Унеча Мглинського повіту⁷. Окрім того, за даними агентури, революціонери планували політичні вбивства⁸. 15 травня 1907 р. у Клинцях вони застрелили заступника («товариша») голови відділу Союзу російського народу С. Ветковського. Начальник Чернігівського губернського жандармського управління М. Рудов у доповіді очільникові Київського розшукового відділення М. Кулябку повідомляв, що у цьому злочині брали участь П. Подласов, якого називали «головним керівником революційної партії»⁹, Ф. Щекотков, «Шурка» (О. Савицький), І. Довбенко¹⁰. І хоча в діях бойовиків виразно простежувалася тактика есерів-максималістів, жандарми ще деякий час продовжували вважати їх «бойовою дружиною» клинцівської організації РСДРП¹¹.

Поступово максималісти ставали дедалі зухвалішими. 25 травня 1907 р. о 2-й год. десятеро членів угруповання здійснили збройний напад на арештантське приміщення Почепського волосного правління у Мглинському повіті, звідки звільнили своїх спільників П. Подласова та Г. Бубнова. При цьому їм не змогли завадити п'ятеро стражників і сторож З. Ярижка (вбитий під час нальоту)¹².

Почалося переслідування бойовиків. 27 травня 1907 р. поблизу станції Унеча поліція та залізничні службовці спробували наздогнати «зграю експропріаторів» чисельністю 12 осіб. Близько 23-ї год. спалахнула перестрілка. Тоді вдалося поцілити кількох революціонерів і затримати пораненого в ногу втікача Г. Бубнова. У цих подіях загинув городовий М. Байдарика¹³.

Від агентури жандарми дізналися, що планується напад на конвой, аби звільнити злочинців, яких перевозитимуть із суразької тюрми в київську. Повідомлялося також, що конвойна команда підкуплена, а зловмисники мають намір захопити цейхгауз у Суражі¹⁴. Втім попри наявність цієї інформації належних заходів ужито не було. В ніч із 14 на 15 червня 1907 р. максималісти організували втечу свого ув'язненого спільника П. Блохіна. Причому вартовий молодший унтер-офіцер М. Бібіков, який досі мав бездоганну репутацію, зник разом із в'язнем¹⁵.

⁷ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 818. Арк. 75; Спр. 821. Арк. 7—7 зв.

⁸ Там само. Спр. 842. Арк. 7.

⁹ Там само. Арк. 9.

¹⁰ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 32; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 842. Арк. 7.

¹¹ Там само. Спр. 821. Арк. 5; Спр. 833. Арк. 74.

¹² Там само. Спр. 821. Арк. 16, 18, 20—21, 29—29 зв.; Спр. 842. Арк. 9.

¹³ Там само. Спр. 821. Арк. 22—22 зв.; Спр. 842. Арк. 9 зв.

¹⁴ Там само. Спр. 818. Арк. 83; Спр. 842. Арк. 10 зв.

¹⁵ Там само. Спр. 818. Арк. 95 зв.

Зухвалі нападники ще й подбали про своєрідне «послання» — у спеціально залишених супровідних документах П. Блохіна замість слова «арештант» вони вписали «товариш», закреслене «воїнський начальник» замінили на «чорносотенець», а на місці підпису помічника справника з'явилося слово «кровопивця»¹⁶. Перед утечею конвоїр М. Бібіков, котрий до того ж завідував складом зброї, встиг передати революціонерам декілька гвинтівок із боеприпасами¹⁷. Такі дії максималістів стали справжнім викликом для влади.

Наступна акція відбулася 20 червня 1907 р., коли семеро чи восьмеро бойовиків на чолі зі Ф. Щекотковим і П. Подласовим здійснили (щоправда невдалу) спробу захопити поштовий транспорт на дорозі з Суража до Клинців¹⁸.

3 серпня 1907 р. бойова дружина максималістів у складі 12 осіб напала на хутір земського начальника М. Дублянського біля с. Глухівка Суразького повіту. Вони підпалили будинок, господарські споруди та вбили самого посадовця¹⁹. Надалі захопили парокінного воза, поклали на нього трьох своїх поранених, і, відібравши коней у місцевих селян, рушили через поселення. При цьому стріляли по зустрічних людям та поранили сина старости села²⁰. За агентурними даними, максималісти тоді також не уникнули втрат: загинув лідер «зграї» Ф. Щекотков, П. Подласов зазнав важкого, а двоє учасників нападу — незначних поранень²¹. Слідство встановило причетність до смерті М. Дублянського, крім названих вище, ще вісьмох осіб²².

16 серпня 1907 р. мглинський справник телеграфом доповів М. Рудову, що вночі в Почепі здійснено пограбування та вбивства в будинку купця А. Биховського, де загинули господар, його син, прикажчик, а дружина, невістка й малолітня дочка поранені²³. В ніч із 7 на 8 вересня поблизу того ж таки Почепа група з шести осіб напала на поліцейських стражників Мглинського повіту П. Двоєнка й Я. Королькевича, внаслідок чого останнього було вбито²⁴.

Перша значна поразка революціонерів сталася восени 1907 р. 25 вересня під час переслідування «розбійників» у с. Казенна Туросна біля Клинців поліція застрелила її ватажків П. Подласова та І. Довбенка, а ще двох членів групи вдалося затримати. При цьому зловмисники поранили городского Сехіна²⁵. Це село слугувало своєрідною «базою», де мешкали співучасники та покривачі злочинців. Революціонерів стали заарештовувати²⁶. Цими подіями завершився початковий період діяльності клинцівських есерів-максималістів. Очевидно, що загибель ватажків

¹⁶ Там само. Арк. 81—81 зв.

¹⁷ Там само. Спр. 367. Арк. 78.

¹⁸ Там само. Спр. 818. Арк. 87, 93.

¹⁹ Там само. Арк. 111—111 зв.

²⁰ Там само. Спр. 818. Арк. 111 зв.

²¹ Там само. Арк. 111 зв., 121—121 зв., 131.

²² Там само. Арк. 187.

²³ Там само. Спр. 821. Арк. 36, 40.

²⁴ Там само. Спр. 821. Арк. 44.

²⁵ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 33; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 818. Арк. 154.

²⁶ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 818. Арк. 164—164 зв.

бойової дружини зумовила те, що незабаром її очолив один з активних учасників, від імені котрого вона й отримала в документах поліції та жандармів назву «зграї Савицького». Попри втрати, угруповання продовжувало діяти в північних повітах Чернігівщини, а частково й на прилеглих теренах Могильовської, Орловської, Смоленської губерній упродовж двох років — із травня 1907 по квітень 1909-го.

Хто такий Олександр Савицький? До соціал-демократичного руху він доєднався ще юнаком — у «жовтневі дні» 1905 р. під час навчання в Новозибківському реальному училищі. В розшуковій відомості від 15 червня 1907 р. повідомлялося, що народився він 6 листопада 1886 р. у дворянській родині на Чернігівщині. Жодного фото підозрюваного на той час органи влади не мали, тому подавалися загальні й малоінформативні прикмети. Пізніше, коли О. Савицький заживе сумної слави, його світлини вміщуватимуть у газетах та оголошеннях поліції, детально описуючи зовнішність²⁷. Перша згадка про нього як «вожака» максималістів з'явилася по смерті П. Подласова. Починаючи з осені 1907 р. «чинник Савицького» став важливою складовою суспільного життя краю. 4 грудня того року за вчинення збройних грабєжів його, згідно з циркуляром департаменту поліції МВС, оголосили в розшук²⁸. Утім затримати революціонера було не так-то просто.

Терористичні акти й експропріації очолюваних О. Савицьким максималістів набували загрозливої регулярності, їх ретельно документували²⁹. Щоб скласти уявлення про характер цих дій, скористаємося доповіддю генерала М. Рудова, в якій детально описувався наліт «зграї» 25 серпня 1908 р. на с. Авдіївку Сосницького повіту. Тут розбійники захопили та зв'язали урядника Я. Борсука (згодом його застрелили), разом з яким вирушили до будинку парафіяльного священника Орловського, де застали лише його дружину. Вибивши дві шибки, вони ввірвалися в помешкання, звідки викрали 6 руб. грошима, золотий і срібний годинники з металевим ланцюжком і шаблю без піхов. Загалом «поживилися» на суму 38 руб.³⁰ До церкви зловмисники не пішли, оскільки селяни вдарили на сполох. Нападники кілька разів вистрілили в напрямку дзвіниці. Після цього пограбували торгівця єврея Б. Злотникова — «здобич» складала 125 руб. грошима, два золотих годинники, брошка, браслет, дві каблучки (одна з білим камінцем, друга з бірюзою) — загалом на 145 руб. Окрім того з його ж крамниці вкрали 10 руб. і продуктів на 13 руб. 60 коп. Бандити також затримали завідувача казенної винної лавки Сбитного, побили сільського старосту Чепурного, а потім винесли із закладу 30 руб. 07 коп. грошима, дві пляшки столового вина, пляшку спирту та двоствольну рушницю ціною 7 руб.³¹ Потім вони обібрали поштове відділення, де заволоділи готівкою (160 руб.) і марками (на 156 руб.). Затим рушили до будинку

²⁷ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 59.

²⁸ Там само. Арк. 9.

²⁹ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 25, 32—33, 116 зв., 118, 126, 131—131 зв., 159, 181—182 зв., 221—222, 224—224 зв., 342—342 зв., 345—345 зв., 299—300, 304—304 зв., 310—311, 472—472 зв., 475—477 зв., 503 та ін.

³⁰ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 9; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 40.

³¹ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 10; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 40—41.

волосного правління, в якому закрили десяцького, двох сторожів і двох писарів, розбили п'ять скринь, звідки забрали громадські кошти (55 руб. 08 коп.), а також вексельні бланки, гербові папери та марки на суму 61 руб. 80 коп. У приміщенні правління крім того вчинили «революційну акцію» — «розрубали портрет государя-імператора» [21, с. 255]³².

Загалом із середини серпня й до початку жовтня 1908 р. група О. Савицького в північних повітах Чернігівської губернії скоїла від одинадцяти до шістнадцяти грабежів³³. Різниця пояснюється тим, що окремі напади включали декілька кримінальних епізодів, під час яких нальотники вбили та поранили рядових поліціантів³⁴. Тож «нервовий розлад» спеціально відрядженого на Чернігівщину якраз для боротьби з розбійниками жандармського ротмістра С. Кулябка, що його він отримав після тих подій, виглядав їх незначним побічним результатом³⁵. Опис подібних випадків міг би зайняти десятки сторінок тексту. За деякими даними, за період своєї активності лише у Чернігівській губернії банда здійснила 78 нападів [17, с. 180]. Проте зазначена інформація неповна, оскільки не всі злочини вдавалося зареєструвати (населення не завжди про них повідомляло).

Максималісти грабували головним чином заможних осіб³⁶. Утім не гребували вони і простими людьми. Наприклад, 15 серпня 1908 р. під час нальоту на Каменський Скит біля Злинки Новозибківського повіту О. Савицький і п'ятеро його поплічників відібрали в монахині Марії (Мітліної) 3 руб., а у селянина сл. Романівська Могильовської губернії А. Карпова — 1 руб. 80 коп.³⁷ Через десять днів біля с. Угли підстерegli працівника лісопильні Є. Калиниченка, котрий саме прямував на роботу — в нього забрали «5 фунтів хліба, 4 фунти м'яса та сорочку (!)»³⁸. 10 листопада козак П. Сукач втратив 6 руб. і 15 ½ коп. 9 січня 1909 р. обібрали селян братів Зубенків³⁹.

Діяльність «зграї Савицького» спричиняла тривожні настрої серед населення. Різні політичні й соціальні верстви суспільства відчували наслідки дій максималістів, але загалом пасивно реагували на їхні злочини. Тут варто зазначити, що якоїсь помітної агітаційно-пропагандистської роботи у соціалістичному напрямі О. Савицький не провадив, хоча таємна поліція з'ясувала, що він використовував соціальну демагогію: «казав селянам, щоб вони його не боялися, адже він іде за них, убиваючи поліцію та грабуючи поміщиків, оскільки допоки будуть поліція та поміщики, землі їм, селянам, не буде»⁴⁰. Проте не завжди люди цьому вірили. Показово, що в окремих випадках вони навіть намагалися чинити опір. Так сталося,

³² Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 10; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 41.

³³ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 104—106 зв.

³⁴ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 10.

³⁵ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 270.

³⁶ Там само. Арк. 55, 63—64 зв., 68—69, 81—82 зв.

³⁷ Там само. Арк. 25, 32.

³⁸ Там само. Арк. 36 зв.

³⁹ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 59, 218, 243; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 472.

⁴⁰ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 279.

зокрема, у с. Глухівка Суразького повіту, коли під час згаданого вище пограбування М. Дублянського зловмисники відібрали у селян коней і відкрили по них стрільбу⁴¹. 25 серпня 1908 р. в с. Авдіївка жителі почали гуртуватися для протидії грабіжникам, котрі по них стріляли, після чого вийшли з поселення⁴². Подібний випадок трапився 23 вересня 1908 р. у с. Слобода Огородня Гомельського повіту Могильовської губернії, де 12 озброєних нападників обібрали двох старообрядців, які втратили 2 тис. руб. і коня. На це селяни «почали бити у церковний дзвін». Проте «зловмисники зажадали від народу підняти руки вгору», вигукувати «ура!» та під ці крики, прихопивши коня, поїхали⁴³. Отже О. Савицький та члени його групи були мало схожі на ідейних революціонерів і «захисників трудящих», представниками яких вони себе оголошували. Навпаки, дії максималістів дедалі більше скидалася на звичайний кримінал.

Поліція здійснювала облави та арешти підозрілих осіб із метою з'ясування належності до банди О. Савицького⁴⁴, внаслідок чого ускладнилися умови діяльності політичних організацій. Про це, зокрема, свідчила замітка кореспондента видання РСДРП «Голос социал-демократа», який інформував, що Чернігівщина перебуває в найгірших обставинах для розгортання партійної роботи та називав причину цього — «зграя Савицького, яка грабує всю губернію»⁴⁵. Для того, щоб заручитися симпатіями селян, «авантюрист» стверджував, що «подібні зграї існують по всій Росії, тепер вони забирають гроші в поміщиків, а потім займаються конфіскацією земель»⁴⁶. Дописувач доволі точно характеризував умови, які склалися в губернії: вона насичена козаками та солдатами, розшукове відділення спрямувало сюди своїх службовців, МВС відрядило чиновників з особливих доручень для впіймання О. Савицького, повсюди масові обшуки та арешти⁴⁷. Відповідно, партійне життя завмирало.

Про факти грабежів і вбивств інформувала ліберальна преса. Так, кадетська «Киевская мысль» у замітці «Розбій у Стародубському повіті» повідомляла: «Короткі газетні відомості не дають поняття про ті жахіття, які впродовж останніх двох років переживає населення північних повітів Чернігівської губернії: зграя Савицького протягом останніх трьох місяців, серед білого дня, на очах у натовпу людей у різних місцях розстріляла трьох поліцейських урядників і здійснила безліч розбоїв та грабежів». Далі наводилися факти, серед яких, зокрема, пограбування заводу Бродських в Орлівці Новгород-Сіверського повіту, де злочинці, попри присутність восьми поліцейських стражників, захопили 10 тис. руб. (насправді 1,5 тис.⁴⁸) [22, с. 2]⁴⁹.

⁴¹ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 818. Арк. 111 зв.

⁴² Там само. Спр. 833. Арк. 45 зв.

⁴³ Там само. Спр. 903. Арк. 159, 233.

⁴⁴ Там само. Арк. 28 зв., 37, 470, 475, 479.

⁴⁵ Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 341. Оп. 1. Ед. хр. 305. Л. 2 (відповідні матеріали зібрано до 2014 р.).

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же. Л. 3.

⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140, 144 зв.

⁴⁹ Там само. Арк. 166—167 зв., Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 304—304 зв.

На цьому тлі серед заможних і середніх верств наростала атмосфера тривожності⁵⁰. На ситуацію відреагувало Сосницьке повітове земське зібрання, яке 10 жовтня 1908 р. направило в МВС телеграму за підписом повітового предводителя дворянства графа В. Мусіна-Пушкіна. «Сосницьке земське зібрання, — зазначалося в ній, — схвильоване рядом убивств і розбоїв[, які] тероризують нині населення губернії та винуватців яких властям заарештувати внаслідок недостатності сил і засобів у повіті ніяк не вдається». Зібрання постановило повідомити міністра про повну незабезпеченість життя та майна мешканців від посягань розбійників і клопотало про вжиття невідкладних заходів⁵¹. Отже, починаючи з соціальних низів і до верхів суспільства, від агентів соціалістичних партій і до ліберальних діячів — усі виказували занепокоєння поточною ситуацією.

Для завершення характеристики впливу «чинника Савицького» на суспільне життя регіону наведемо цитату зі статті українського громадсько-політичного діяча І. Шрага в київській газеті «прогресивного спрямування» «Последние новости»: «Коли їдеш Поліською залізницею, то мимоволі з'являється думка, що найпопулярнішою особистістю є Олександр Савицький, отаман розбійницької зграї, яка оперує в північній частині Чернігівської губернії. Між пасажирами, без різниці класу вагону, тільки й чуто: "Савицький пограбував..., Савицький убив..., Савицький не пійманий..." і т. д.». Автор висловлював думку, що на основі звинувачувальних матеріалів «можна написати найцікавіший кримінальний роман» [23, с. 2].

Які чинники сприяли О. Савицькому? На користь йому найперше були соціально-політичні обставини. Успішну діяльність есерів-максималістів начальник Київського розшукового відділення М. Кулябко пояснював тим, що мешканці регіону «сильно розпропаговані» на політичному ґрунті, співчують ватажкові та його поплічникам, допомагають їм переховуватися. Він визнавав, що «частина населення вороже ставиться до поліції та загалом до влади й тому не надає [їй] сприяння»⁵². Подібні думки виказували інші посадовці⁵³, а очільник Чернігівського губернського жандармського управління М. Рудов зазначав, що нальотники мають серед місцевих жителів людей, котрі «частково зі співчуття до них, а частково за гроші, але переважно зі страху помсти дають місце для прихистку та переховують їх, повідомляючи водночас дані про появу поліцейських загонів»⁵⁴. Отже низький рівень довіри до влади, значна політична радикалізація і протестний потенціал населення, підтримка ним максималістів створювали сприятливе середовище для діяльності групи О. Савицького.

Природні особливості краю також допомагали «зграї», чий «ареал» охоплював Полісся — північні повіти Чернігівської (Новозибківський, Мглинський, Новгород-Сіверський, Стародубський, Суразький, Сосницький), південно-східні Могильовської та частково терени Смоленської й Орловської губерній. Цей ре-

⁵⁰ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 83, 85, 143, 218.

⁵¹ Там само. Арк. 96.

⁵² Там само. Арк. 277.

⁵³ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 326 зв. — 327, 376—376 зв.

⁵⁴ Там само. Арк. 142—142 зв., 484.

гіон, що за площею перебільшував середню європейську країну, вкривали значні лісо-болотяні масиви [24, с. 590—599], а це створювало передумови для успішних акцій. За описом М. Рудова, тактика нападників ґрунтувалася на використанні природного чинника: «Зграя, організовуючись у лісах Чернігівської та сусідніх із нею Орловської й Могильовської губерній, з'являється в якійсь місцевості та, здійснивши злочин, негайно виїжджає на конях у найбільш віддалені місця, де в лісових нетрях, часто врозтіч, переховується»⁵⁵. М. Кулябко в інструкції для службовців, залучених до розшуків банди, зазначав, що Чернігівщина «є місцем, зручним для дій розбійницьких зграй, які можуть вільно ховатися від переслідування поліції»⁵⁶. Про це писали також повітові справники⁵⁷.

Але чи не найголовніші причини нездатності державних органів протидіяти зловмисникам пов'язувалися зі внутрішніми проблемами. Так, генерал М. Рудов інформував про брак співробітників: у губернському жандармському управлінні у Чернігові він залишився фактично один, не маючи навіть ад'ютанта, а для всієї підвідомчої території було лише двоє помічників — ротмістри Зайцов та Бакуринський (причому повноваження останнього поширювалися на п'ять (!) повітів). Окрім того, бракувало коштів на оплату роботи таємних агентів і на відрядження («прогонні гроші») ⁵⁸. Після відповідного звернення департамент поліції МВС надіслав потрібні суми, але «у зв'язку з повною відсутністю вільних офіцерів» призначити ад'ютанта у чернігівське управління так і не змогли⁵⁹.

Жандармський очільник критикував діяльність поліції. «Не зачіпаючи моральних якостей» службовців, він наголошував передусім на малій її чисельності й повідомляв, що чернігівський губернатор указував на неможливість збільшити штат, адже для цього бракувало 6 тис. руб.⁶⁰ І хоча поліція, очолювана повітовими справниками, переслідувала злочинців, ефективність цих заходів була незначною⁶¹. Виявляється, слабкість та неорганізованість поліції була «секретом Полішинеля», про що відверто писала місцева газета «Черниговское слово» [25, с. 2].

Ще однією проблемою виявилася погана координація зусиль між різними відомствами, про що дізнаємося з доповіді того ж М. Рудова в департамент поліції МВС. Він, зокрема, повідомляв, що губернатор, якому підпорядковані поліція та війська, не поінформувавши його, наказав очолити захоплення О. Савицького борзнянському повітовому справнику Є. Параделову. Начальник губернського жандармського управління, не маючи особливих повноважень, не перечив губернаторові⁶². Таким чином справою розшуку злочинців водночас керували, на власне розуміння, кілька чиновників.

⁵⁵ Там само. Арк. 142.

⁵⁶ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 54.

⁵⁷ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 84 зв., 86, 116.

⁵⁸ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 42 зв.

⁵⁹ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 269—269 зв.

⁶⁰ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 42 зв.

⁶¹ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 84—86 зв., 88—89, 97—99, 101—102, 116—118 зв., 131—136 зв.

⁶² Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 142 зв.

У Міністерстві внутрішніх справ Російської імперії, отримуючи доповіді з Чернігова, Києва та інших міст, розуміли загрозливий розмах дій групи О. Савицького та безпорадність регіональних властей. 22 вересня 1908 р. віцедиректор департаменту поліції МВС Н. Зуєв надіслав начальникові Чернігівського губернського жандармського управління телеграму, в якій інформував про майбутнє відкомандирування міністром у губернію чиновника з особливих доручень гвардії полковника Павлова. Генералові М. Рудову пропонувалося «ввійти у згоду» зі столичним емісаром і вжити заходів для розшуку та затримання злочинців, а невиконання поставленого завдання розглядатиметься як «бездіяльність і непоінформованість»⁶³. Імпульси, які надходили зі столиці, відчував кожен із підлеглих жандармського начальника⁶⁴.

Водночас Н. Зуєв виказав незадоволення й діяльністю очільника Київського розшукового відділення М. Кулябка. Високопосадовець МВС зазначав, що «розбої й терористичні акти, які відбуваються у Чернігівській губернії, засвідчують про повну бездіяльність [і] непоінформованість»⁶⁵. Н. Зуєв вимагав ужиття найенергійніших заходів для «висвітлення» злочинців за допомогою агентури та покладав справу їх «вилучення» на М. Кулябка⁶⁶. Через два дні той телеграфував у департамент поліції, що особисто очолив розшук банди О. Савицького⁶⁷.

Зміст згаданих телеграм засвідчував, що терпіння петербурзьких сановників було «на межі». Це зрозумів і М. Кулябко, який уже 24 вересня 1908 р. прибув на Чернігівщину та вдався до рішучих дій⁶⁸. Брак кадрів у жандармських структурах він вирішив тимчасово компенсувати своїми підлеглими, відрядивши у край чиновників з особливих доручень: згаданого вище ротмістра С. Кулябка (власного брата) й колезького секретаря Зеленова, які проявили себе фаховими та енергійними співробітниками⁶⁹. Для зовнішнього стеження за «зграєю» було командировано одинадцятьох філерів із Київського, Волинського та Полтавського губернських жандармських управлінь (у званні унтерофіцерів)⁷⁰. Для них розробили спеціальні маршрути, що пролягали через декілька десятків населених пунктів⁷¹. Проте ці заходи виявилися невдалими, адже в невеликих містах і селах причини появи невідомих осіб швидко ставали цілком зрозумілими для мешканців⁷². В умовах страху та непевності мало хто погоджувався повідомляти стороннім будь-яку інформацію про О. Савицького. Тож уже 25 листопада 1908 р. начальник Чернігівського губернського жандармського управління запропонував повернути філерів у місця постійної служби⁷³.

⁶³ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 137.

⁶⁴ Там само. Арк. 138—139.

⁶⁵ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 27.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само. Арк. 38.

⁶⁸ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 140, 145.

⁶⁹ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 20—21, 122—124 зв.; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 162, 177, 208, 210 зв., 211—214 зв., 217—220, 247—250.

⁷⁰ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 104—111, 113—119, 239.

⁷¹ Там само. Арк. 139—140.

⁷² Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 358.

⁷³ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 159.

Чернігівський губернатор М. Родіонов також уживав заходів для організації «більш планомірних та енергійних дій для знищення розбоїв», про що засвідчувало його розпорядження від 19 вересня 1908 р.⁷⁴ Невдалу історію переслідування «зграї Савицького», яка повсякчас безкарно зникала, він уважав «ганебною подією в діяльності чернігівської поліції» й висловлював упевненість, що «такі випадки більше не повторяться»⁷⁵.

Вжиті заходи хоч і дещо покращували ситуацію, але не усували системних проблем: діяльність підлеглої губернаторові поліції не узгоджувалася із заходами підпорядкованої начальникам губернських жандармських управлінь і розшукових відділень таємної поліції. Крім того, не було взаємодії з колегами з інших губерній, на чіїх теренах також діяла банда О. Савицького.

Проблеми в діяльності органів влади при спробі затримання розбійників одним із перших помітив начальник Могильовського губернського жандармського управління полковник В. Гофман. 25 вересня 1908 р. він провів спільну нараду окремих чинів поліції та жандармерії Могильовської й Чернігівської губерній щодо «об'єднання енергійного розшуку»⁷⁶. На цьому зібранні визнали за необхідне видати обов'язкову постанову про покарання переховувачів, а також сільських властей і тих, хто вчасно не повідомляв про появу грабіжників⁷⁷. Пропонувалось активізувати роботу агентури та філерів, забезпечити телеграфну комунікацію між жандармами сусідніх повітів про всі події, пов'язані з розшуком, зобов'язати залізничників сприяти екстреному перевезенню відділів поліції та козаків, для чого у Клинцях мав стояти 6-вагонний поїзд⁷⁸.

Ініціативу щодо спеціального ешелону 30 вересня 1908 р. підтримали ротмістр С. Кулябко, його високопоставлений брат і справник Є. Параделов. І хоч генерал М. Рудов телеграфував, що зазначене клопотання неодмінно буде задоволене⁷⁹, проте реалізувати його на місці виявилось складною справою, адже представники залізниці, дотримуючись внутрішніх інструкцій, ігнорували всі звернення. Керівник розшуку М. Кулябко навіть був змушений інформувати про це департамент поліції МВС⁸⁰, який у результаті виступив із поданням на ім'я міністра шляхів сполучення Російської імперії, тож лише втручання столичного високопосадовця дозволило вирішити це питання. Спеціальний потяг у складі 10 вагонів було надано і принаймні з середини жовтня 1908 р. його використовували за призначенням⁸¹.

Ознайомившись із ситуацією, М. Кулябко зрозумів: заходи щодо «зграї Савицького» не дають бажаних результатів. У телеграмі начальникові департаменту

⁷⁴ Там само. Арк. 25, 172.

⁷⁵ Там само. Арк. 25.

⁷⁶ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 52, 89—89 зв.; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 164, 188—188 зв.

⁷⁷ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 53.

⁷⁸ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 166—168.

⁷⁹ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 45, 47, 53; Спр. 903. Арк. 189—190, 192.

⁸⁰ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 74, 76.

⁸¹ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 136—137; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 242, 245 зв., 260.

поліції МВС Є. Климовичу від 14 жовтня 1908 р. він зазначав, що «грабежі, які не припиняються у Чернігівській губернії, вимагають *виняткових заходів* (курсив наш — О. Ф.) для їх припинення»⁸². Причини вбачав у нестачі коштів та особового складу. Для успішної боротьби М. Кулябко пропонував посилити особовий склад Чернігівського губернського жандармського управління чотирма офіцерами, збільшити асигнування на агентуру та виділити губернаторові 6 тис. руб. на розшук і тимчасове підсилення поліції⁸³. Про фінансові потреби на агентів та на премії за інформацію щодо О. Савицького телеграфував у департамент поліції МВС і М. Рудов⁸⁴. Міністр у проханні про премію відмовив⁸⁵. Однак коштів дійсно бракувало. Про це яскраво свідчив курйозний випадок, що про нього 27 вересня 1908 р. генералові М. Рудову доповідав справник Є. Параделов: «Прошу переказати телеграфом гроші, позаяк агентура страйкує»⁸⁶.

Але повернімося до телеграми М. Кулябка, котрий, «у зв'язку з кримінальним характером діяльності зграї», пропонував командувати агентів центральних розшукових відділень⁸⁷. Він, очевидно, зустрічався з губернатором і не помітив розуміння з його боку всієї складності ситуації, про що свідчила ремарка в повідомленні про «напрочуд байдуже» ставлення М. Родіонова до поточних подій⁸⁸. Така оцінка вказувала на ймовірний конфлікт між посадовцями різних рангів (очільник губернії мав вищий статус і більше повноважень, ніж начальник розшукового відділення) [6, с. 431—437; 9, с. 137—150; 26, с. 246—249; 27, с. 273—274]. М. Кулябко, напевно, зіткнувся з ситуацією, коли його прерогатив бракувало для вирішення проблеми «зграї Савицького». Проте він правильно визначив причини невдач влади — відсутність «єдності та спільного плану дій». Тож у телеграмі в департамент поліції МВС зазначав, що «вкрай необхідне призначення в губернію особи, наділеної особливими повноваженнями з повним підпорядкуванням їй усіх адміністративних установ»⁸⁹. Тільки це, мовляв, могло дати позитивні результати.

Міркування М. Кулябка вочевидь виявилися суголосними позиції МВС, адже «для здійснення завдань об'єднання» зусиль органів різного територіального та відомчого підпорядкування очільник відомства поклав відповідальність (керівництво) на командированого ним чиновника з особливих доручень — згаданого вище гвардії полковника Павлова⁹⁰. Для допомоги останньому відрядили також чиновника з особливих доручень 5-го класу при міністрові О. Фрейната⁹¹. Повно-

⁸² Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 120.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 141.

⁸⁵ Там само. Арк. 183.

⁸⁶ Там само. Арк. 173.

⁸⁷ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 120.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само. Арк. 126.

⁹¹ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 411 зв. — 412, 449.

важення, надані Павлову, дозволяли тимчасово та частково усунути вади відомчого й територіального розділення у справі розшуку О. Савицького і його поплічників.

За рекомендацією полковника Павлова 14 жовтня 1908 р. чернігівський губернатор видав розпорядження щодо організаційних змін у структуру підлеглої поліції, розподіливши п'ятнадцять повітів губернії на шість районів на чолі з найбільш професійними справниками. Північний район (Суразький, Новозибківський, Мглинський, Стародубський повіти), де розбійники орудували найактивніше, очолив борзнянський повітовий справник Є. Параделов. Начальники районів наділялися особливими повноваженнями та засобами для потреб агентурного розшуку. Всі справники мали беззастережно виконувати їхні накази, що стосувалися розшуку, переслідування й затримання злочинців⁹².

Наступні дії полковника Павлова засвідчили належну його обізнаність із ситуацією та фаховий підхід до розшукової справи. Вже на другий день перебування в новому статусі, 15 жовтня 1908 р., він провів у Новозибкові нараду за участі генерала М. Рудова, де, за словами останнього, було «вироблено план ушіймання зграї Савицького» та намічено конкретні кроки⁹³. Павлов наголошував на необхідності звернути увагу насамперед на населення, яке «поки що не протверезило від чаду 1905-го року» й убачає в діяльності банди «майже подвиги на благо народу»⁹⁴. Натомість селянам слід пояснити серйозність ситуації: переховувачів злочинців виселятимуть за присудами сільських сходів чи в адміністративному порядку. Пропонувалось організувати з селян «обходи», які стежили б за порядком та вчасно виявляли появу зловмисників, зменшити зайву писанину, а необхідну інформацію якнайшвидше повідомляти поліцейським приставам. Окрім того передбачалося негайно розклеїти оголошення про визначені міністром внутрішніх справ винагороди в 1 тис. руб. за видачу живого чи мертвого О. Савицького і 100—200 руб. за членів його банди⁹⁵, що й було зроблено. Столичний чиновник перебував у відрядженні близько півтора місяця⁹⁶ і поліпшив координацію діяльності органів влади Чернігівщини та прилеглих губерній⁹⁷. Окрім того, у процесі розшуку зловмисників покращилася співпраця жандармів і поліції⁹⁸.

Вжиті заходи поступово давали результати. Агентура повідомляла про місця перебування О. Савицького та його людей⁹⁹. Було виявлено осіб, пов'язаних зі зловмисниками, встановлено спостереження за братом ватажка банди — Леонідом, який проживав разом із матір'ю у Саратові¹⁰⁰. За ґратами в новозибківській

⁹² Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 42; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 355—356 зв.

⁹³ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 338.

⁹⁴ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 182—183.

⁹⁵ Там само. Арк. 173, 182—183.

⁹⁶ Там само. Арк. 196.

⁹⁷ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 155—156, 174.

⁹⁸ Там само. Арк. 193, 242—243, 295—297.

⁹⁹ Там само. Арк. 386—387, 455, 457—458, 480, 484—484 зв., 486—487 зв., 494—494 зв., 592; Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 142—142 зв.

¹⁰⁰ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 519—520, 586.

тюрмі опинилася П. Усова — сестра одного з нальотників І. Усова та її чоловік, котрі проживали на хуторі Скачок і надавали прихисток О. Савицькому зі спільниками, забезпечували їх продовольством, повідомляли про пересування загонів поліції¹⁰¹. В Києві й Новозибкові здійснювалися заходи щодо розшуку коханки І. Усова — І. Болотникової, через неї сподівалися вийти на бандитів¹⁰². Формувався масив інформації про «зграю» — склад і прикмети учасників, місця переховування зброї, особливості побуту тощо. Втім не вся вона підтверджувалася при перевірці¹⁰³. Наприклад, хибними виявилися дані про перебування дванадцяти членів групи у с. Новий Ропськ Новозибківського повіту й підготовку їх до втечі через Вільно за кордон¹⁰⁴. Наведені факти свідчили про величезний обсяг роботи, проведений поліцією та жандармами.

З часом удалося затримати окремих спільників О. Савицького, які почали давати свідчення¹⁰⁵. 19 жовтня 1908 р. у с. Семиріччя Рославльського повіту Смоленської губернії відбувся напад на торговця Я. Болозю, в якого вкрали товару на 397 руб. Поліція згодом затримали трьох учасників цього пограбування — З. Царикова, М. Манукова, К. Холобаєва. Вони виявилися членами угруповання¹⁰⁶. Заарештований Я. Селедцов, котрий доставив бандитів до місця «акції» в одній із волостей Могильовської губернії, дав показання¹⁰⁷. Затриманий учасник нальоту на дім купця Кауфмана М. Віленський детально свідчив про підготовку, хід і виконавців нападу — «Шурку» (О. Савицького), З. Гуревича та ін.¹⁰⁸ Даних про злочинців ставало дедалі більше: імена і прикмети¹⁰⁹, місця тимчасового переховування, хто добровільно, а хто й «за великі гроші» їм сприяв¹¹⁰. На основі цієї інформації проводилися різноманітні оперативні заходи¹¹¹. Зокрема 15 грудня 1908 р. жандарми й поліція здійснили 212 обшуків та облав у північних повітах Чернігівщини, під час яких було вилучено по п'ять револьверів і рушниць, два кинджали, але нікого не затримали¹¹². Попри масштабні операції, результати виявилися мізерними, що свідчило про належну конспірацію злочинців.

Утім жандарми та поліція мали й успіхи. На середину листопада 1908 р. в їхньому розпорядженні були фотографії членів банди — П. Даценка, Д. Абра-

¹⁰¹ Там само. Арк. 250—251.

¹⁰² Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 147, 152—154, 160—160 зв.; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 539.

¹⁰³ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 186 зв.; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 363—365 зв., 566.

¹⁰⁴ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 390, 394—394 зв.

¹⁰⁵ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 226, 240, 243; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 445—446 зв., 473—474.

¹⁰⁶ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 174—175, 177—178; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 447—448 зв.

¹⁰⁷ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 235—235 зв.

¹⁰⁸ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 321—321 зв., 327—328.

¹⁰⁹ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 190—191.

¹¹⁰ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 484, 486—486 зв., 592—593, 595.

¹¹¹ Там само. Арк. 411—414, 581—582 зв.

¹¹² Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 277 зв. — 278.

мова ¹¹³. В газеті «Последние новости» вийшла замітка під красномовною назвою «Розбійник Савицький» з його світлиною [23, с. 2]. Тоді ж надрукували та поширили «Список злочинів, які здійснила зграя Савицького у Чернігівській губернії за останні 4 місяці». Тут, серед іншого, містилися прикмети десяти зловмисників, а також перелік дванадцяти паспортів, викрадених із контори І. Лур'є, якими вони могли скористатися ¹¹⁴. Генерал М. Рудов мав детальну інформацію про одинадцятьох членів «зграї» та про її структуру: вона складалася з семи постійних учасників — «центровиків» і чотирьох осіб, котрих періодично залучали до нападів. Окрім того, називалися ще шість переховувачів ¹¹⁵.

З огляду на розгорнуте проти них справжнє полювання члени угруповання почувалися дедалі нервовіше. Дехто навіть покінчив життя самогубством ¹¹⁶. А от П. Філонова 22 жовтня 1908 р. вбили свої ж — за приховування частини викрадених грошей ¹¹⁷. У групі панувала атмосфера взаємної підозри, жорстоких внутрішніх правил замість ідеологічних засад, що засвідчувало про остаточне перетворення її з політичної на кримінальну.

На початку 1909 р. почастішали напади банди О. Савицького на межі Ново-зібківського та Гомельського повітів ¹¹⁸. 24 лютого справу її розшуку, згідно з розпорядженням департаменту поліції МВС, підпорядкували помічники начальника Могильовського губернського жандармського управління в Гомельському повіті ротмістрові Гришкевичу-Трохимовському ¹¹⁹. Останній негайно приступив до виконання покладених на нього обов'язків.

Поступово кільце навколо угруповання стискалося. 9 березня 1909 р. о 23-й год. біля станції Кархівка на Ново-зібківщині відбулася перестрілка між чотирма жандармськими унтерофіцерами і трьома бандитами, серед яких і сам О. Савицький. Завдяки темряві останнім тоді вдалося зникнути ¹²⁰. Але розв'язка наближалася. 30 квітня гомельська поліція наздогнала п'ятьох нальотників біля с. Красне. Внаслідок стрілянини, що тривала більше чотирьох годин, ватажка і трьох його поплічників убили, один утік. Свідки, доставлені для впізнання тіл, ідентифікували серед них О. Савицького та З. Гуревича ¹²¹.

Здавалося, що історія угруповання добігла кінця. Втім і після смерті очільника грабежі та вбивства ще деякий час не припинялися [14, с. 135] ¹²². Все свідчило,

¹¹³ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 435.

¹¹⁴ Там само. Арк. 439—439 зв.

¹¹⁵ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 250—251.

¹¹⁶ Там само. Арк. 219, 244; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 903. Арк. 473—474.

¹¹⁷ Там само. Ф. 317. Оп. 5. Спр. 289. Арк. 2—2 зв.

¹¹⁸ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1118. Арк. 10—12, 23, 36—37.

¹¹⁹ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 270; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1118. Арк. 27, 35.

¹²⁰ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1118. Арк. 46—47, 62—62 зв.

¹²¹ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 289—289 зв.

¹²² Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1107. Арк. 76—79, 124, 180, 275, 329—332 зв., 372, 389, 399; Спр. 1117. Арк. 109, 128—129; Спр. 1118. Арк. 117—118, 202—203 зв., 269—270, 274—276, 278—278 зв., 281, 285—286, 294—295 зв., 304.

що «зорганізована знову розбійницька зграя, частину членів якої склали колишні учасники зграї Савицького»¹²³. Розшукові заходи тривали, але їх ефективність залишалася низькою¹²⁴. Тож 23 вересня 1909 р. на ім'я начальника Чернігівського губернського жандармського управління М. Рудова надійшла чергова грізна телеграма — тепер уже від заступника міністра внутрішніх справ і командира Окремого корпусу жандармів генерал-майора П. Курлова. «У зв'язку з тим, що почастішали останнім часом напади, які супроводжувалися пограбуванням великих сум грошей, — зазначалося в ній, — вважаю за необхідне попередити, що у випадку повторення подібних явищ я віднесу такі на невиконання чинами корпусу жандармів покладених на них за законом священних обов'язків»¹²⁵...

* * *

Наприкінці революції 1905—1907 рр. та в період реакції відбувалася радикалізація політичних організацій соціалістичної спрямованості. Це засвідчувала діяльність членів бойової дружини есерів-максималістів під проводом О. Савицького, котрі, прикриваючись партійними гаслами, здійснили низку грабежів й убивств як представників влади або заможних верств суспільства, так і звичайних громадян. Поступово група перетворювалася на суто кримінальне формування. Місцеві органи влади у Чернігівській, Могильовській, Смоленській, Орловській губерніях були неспроможні самостійно впоратися із загрозою, надто через брак особового складу, ресурсів і координації зусиль поліції та жандармів. Лише втручання центральної влади й організація масштабної операції дозволили ліквідувати угруповання О. Савицького. Але навіть і після його смерті грабежі та вбивства тривали, що додатково засвідчувало кризовий стан самодержавної системи незадовго до її падіння в 1917 р.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Carrere d'Encause, E. Evrazijskaja imperija: istoriia Rossijskoj imperii s 1552 g. do nashikh dnei. Moscow: ROSSPEN, 2007 [in Russian].
[Каррер д'Анкос Е. Евразийская империя: история Российской империи с 1552 г. до наших дней. Пер. с фр. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. 367 с.].
2. Velychenko, S. Tsarskyi uriad v ukrainskykh huberniiakh 1800—1914 rokiv — vsemohutnist chy slabkist?: Deiakі zauvazhennia do metodolohii i interpretatsii. *Ukraina moderna*. 1999. 2-3 [in Ukrainian].
[Величенко С. Царський уряд в українських губерніях 1800—1914 років — всемогутність чи слабкість?: Деякі зауваження до методології й інтерпретації. *Україна модерна*. 1999. Ч. 2-3].

¹²³ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1107. Арк. 124.

¹²⁴ Там само. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 313—317 зв.; Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1107. Арк. 45—46 зв., 56—56 зв., 128—128 зв., 222—227, 230, 271, 468, 468—469.

¹²⁵ Там само. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1107. Арк. 231.

3. Eroshkin, N.P. Rossijskoe samoderzhavie. Moscow: Ros. gos. gumanit. un-t, 2006 [in Russian].
[Ерошкин Н.П. Российское самодержавие. Москва: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2006. 495 с.].
4. Kappeler, A. Rosiia yak polietnichna imperiia: Vynykhennia. Istoriiia. Rozpad. Lviv: Ukrainnyi katolytskyi universytet, 2005 [in Ukrainian].
[Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Пер. з нім. Х. Назаркевич; ред. М. Крикун. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2005. XII+360 с.].
5. Mironov, B.N. Sotsialnaia istoriia Rossii perioda imperii (XVIII — nachalo XX v.): Genezis lichnosti, demokraticheskoj semi, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva. 2. Saint Petersburg: Dmitrij Bulanov, 2003 [in Russian].
[Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. 3-е изд., испр. и доп. Т. 2. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланов, 2003. 583 с.].
6. Peregudova, Z.I. Politicheskij sysk Rossii (1880—1917). Moscow: ROSSPEN, 2013 [in Russian].
[Перегудова З.И. Политический сыск России (1880—1917). 2-е изд., перераб. и доп. Москва: РОССПЭН, 2013. 519 с.].
7. Shandra, V. Vsemohutnist chy slabkist rosiiskoi vlady v Ukraini XIX st.: u prodovzhennia odniiei neordynarnoi statii. *Ukrainskyi humanitarnyi obliad*. 1999. 2: 66-74 [in Ukrainian].
[Шандра В. Всемогутність чи слабкість російської влади в Україні XIX ст.: у продовження однієї неординарної статті. *Український гуманітарний огляд*. Вип. 2. Київ, 1999. С. 66—74].
8. Shandra, V.S. Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX — pochatok XX st. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2005 [in Ukrainian].
[Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 427 с.].
9. Yarmysh, O.N. Karalnyi aparat samoderzhavstva v Ukraini v kintsi XIX — na pochatku XX st. Kharkiv, 2001 [in Ukrainian].
[Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Харків, 2001. 288 с.].
10. Pavko, A.I. Politychni partii, orhanizatsii v Ukraini, zarodzhennia, evoliutsiia, diialnist, istorychna dolia: Kinets XIX st. — liutyi 1917 r. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля: Кінець XIX ст. — лютий 1917 р. Київ, 1999. 248 с.].
11. Pavlov, D. Soiuz sotsialistov-revoliutsionerov maksimalistov. *Politicheskie partii Rossii: Konets XIX — pervaiia tret' XX v.: Entsiklopediia*. Moscow: ROSSPEN, 1996. 580-581 [in Russian].
[Павлов Д. Союз социалистов-революционеров максималистов. *Политические партии России: Конец XIX — первая треть XX в.: Энциклопедия*. Москва: РОССПЭН, 1996. С. 580—581].
12. Zevelev, A.I., Sviridenko, Yu.P. & Shelokhaev, V.V. (eds.). Politicheskie partii Rossii: istoriia i sovremennost. Moscow: ROSSPEN, 2000 [in Russian].
[Политические партии России: история и современность. Под ред. проф. А.И. Зевелева, проф. Ю.П. Свириденко, проф. В.В. Шелохаева. Москва: РОССПЭН, 2000. 631 с.].
13. Budnitskij, O.V. Terrorizm v rossijskom osvoboditel'nom dvizhenii: ideologija, etika, psikhologija (vtoraia polovina XIX — nachalo XX v.). Moscow: ROSSPEN, 2000 [in Russian].

- [Будницкий О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX — начало XX в.). Москва: РОССПЭН, 2000. 399 с.].
14. Kryvobok, O.P. Diialnist politychnykh partii ta orhanizatsii na pivnochi Livoberezhnoi Ukrainy v kintsii XIX — na pochatku XX st. Nizhyn: NDU, 2011 [in Ukrainian].
[Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX — на початку XX ст. Ніжин: НДУ ім. М.В. Гоголя, 2011. 202 с.].
 15. Savchenko, V.A. Diialnist anarkhistskykh orhanizatsii v Ukraini u 1903—1929 rr.: istorychnyi aspekt ta politychna praktyka. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2017 [in Ukrainian].
[Савченко В.А. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903—1929 рр.: історичний аспект та політична практика. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2017. 444 с.].
 16. Fedkov, O. Ukrainska sotsial-demokratychna spilka: u poshukakh ideino-politychnoi identychnosti. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka, 2017 [in Ukrainian].
[Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.].
 17. Shtyrbul, A. Partizanskaia borba v Rossijskoj imperii perioda Pervoj revoliutsii i "stolypinski" reaksii (1905—1910 gg.). *XX vek i Rossiia: obshchestvo, reformy, revoliutsii*. Samara, 2018. 6: 158-186 [in Russian].
[Штырбул А. Партизанская борьба в Российской империи периода Первой революции и «стольпинской» реакции (1905—1910 гг.). *XX век и Россия: общество, реформы, революции*. Вып. 6. Самара, 2018. С. 158—186].
 18. Fedkov, O. Sotsial-demokratychni rukh u pivnichnomu Livoberezhzhi Ukrainy ta v sumizhnykh rehionakh Bilorusi v 1905—1907 rr. *Skhidnoievropejskij istorychnyj visnyk*. 2017. 5: 37-45 [in Ukrainian].
[Федьков О. Соціал-демократичний рух у північному Лівобережжі України та в суміжних регіонах Білорусі в 1905—1907 рр. *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 5. Дрогобич, 2017. С. 37—45].
 19. Piatyj (Londonskij) syezd RSDRP: aprel — maj 1907 g.: Protokoly. *Protokoly i stenograficheskie otchety syezdov i konferentsij Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuz*. Moscow: Gos. izd-vo polit. lit-ry, 1959. 615-616 [in Russian].
[Пятый (Лондонский) съезд РСДРП: апрель — май 1907 г.: Протоколы. *Протоколы и стенографические отчёты съездов и конференций Коммунистической партии Советского Союза*. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1959. С. 615—616].
 20. Soiuз eserov-maksimalistov: 1906—1924 gg.: Dokumenty, publitsistika. Moscow: ROS-SPEN, 2002 [in Russian].
[Союз эсеров-максималистов: 1906—1924 гг.: Документы, публицистика. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. 423 с.].
 21. Belovinskij, L.V. Illiustrirovannyj entsiklopedicheskij istoriko-bytovoj slovar russkogo naroda XVIII — nachalo XX v. Moscow: Eksmo, 2007 [in Russian].
[Беловинский Л.В. Иллюстрированный энциклопедический историко-бытовой словарь русского народа XVIII — начало XX в. Москва: Эксмо, 2007. 784 с.].
 22. Razboj v Starodubskom uезде. *Kievskaja mysl*. 12 noiabria 1908. № 314. 2 [in Russian].
[Разбой в Стародубском уезде. *Киевская мысль*. 12 ноября 1908 г. № 314. С. 2].
 23. Chernigovets. Razbojnik Savitskij. *Poslednie novosti*. 2 aprelija 1909. № 623. 2-3 [in Russian].
[Черниговец. Разбойник Савицкий. *Последние новости*. 2 апреля 1909 г. № 623. С. 2—3].

24. Chernigovskaia guberniia. *Entsiklopedicheskij slovar*. 38: Chelovek — Chuguevskii polk. Saint Petersburg: Brokgauz-Efron, 1903. 590-599 [in Russian].
[Черниговская губерния. *Энциклопедический словарь*. Т. XXXVIII: Человек — Чугуевский полк. Санкт-Петербург: Тип. акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1903. С. 590—599].
25. *Chernigovskoe slovo*. 19 sentiabria 1908. № 26. 2 [in Russian].
[Черниговское слово. 19 сентября 1908 г. № 26. С. 2].
26. Eroshkina, A.N. Gubernator: 1703—1917. *Gosudarstvennost Rossii: Slovar-spravochnik*. 5. Moscow: Nauka, 2005 [in Russian].
[Ерошкина А.Н. Губернатор: 1703—1917. *Государственность России: Словарь-справочник*. Кн. 5: Должности, чины, звания, титулы и церковные саны в России: конец XV в. — февраль 1917 г.: в 2 ч. Ч. 1. Москва: Наука, 2005. С. 246—249].
27. Peregudova, Z.I. Kuliabko Nikolaj Nikolaevich. *Petr Arkadevich Stolypin: Entsiklopediia*. Moscow: ROSSPEN, 2011. 273-274 [in Russian].
[Перегудова З.И. Кулябко Николай Николаевич. *Пётр Аркадьевич Столыпин: Энциклопедия*. Отв. ред. В.В. Шелохаев. Москва: РОССПЭН, 2011. С. 273—274].

Надійшла / Received 22.09.2025

Oleksandr FEDKOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of Archaeology, Special Historical and Legal Disciplines,
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University (Kamianets-Podilskyi, Ukraine)
san.fedkov@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

CRISIS OF THE EMPIRE: O. SAVYTSKYI'S GROUP,
SOCIETY AND AUTHORITY AT THE BEGINNING
OF THE 20th CENTURY

The aim is to study the activities of O. Savytskyi's political and criminal group at the beginning of the 20th century, its influence on society, and the reaction of the Russian Empire state authorities. **The methodology** is based on the principles of historicism and structuralism, combining micro- and macroanalysis, where historical actors are examined at the local level, reflecting the general trends of the era. **Scientific novelty**. For the first time, the activities of the "Savytskyi gang" as a political-criminal entity have been comprehensively characterised, its connection with the Union of Socialist-Revolutionaries-Maximalists has been clarified, and the role of socio-political and natural factors that contributed to its long existence has been determined. **Main results**. It has been proven that O. Savytskyi's group, using terror and expropriation, demonstrated the low effectiveness of the tsarist law enforcement structures, created an atmosphere of fear among the population, and paralysed the activities of political organisations in the region. The inability of the authorities to quickly eliminate the threat was due to a shortage of personnel, a lack of coordination between state institutions, and the weakness of the Russian Empire's administrative apparatus.

Keywords: *Oleksandr Savytskyi, Socialist-Revolutionaries-Maximalists, political-criminal group, revolutionary movement, Chernihiv Governorate, Russian Empire.*